

Ўрта Осиёнинг ўтроқ дехкончилик ҳудудларини ўраб турувчи тоғли, чўл ва дашт ҳудудларда яшаган кавмлар орасида ўгуз (гуз), карлук, кипчок, тўккизгуз, кимок ва бошка туркий уруғлар катта ўрин тутганлар.

Араб манбаларида эътироф этилишича, IX–X асрларда Мовароуннахр ва Хоразмнинг шимолий ва шимоли-гарбий ҳудудларида асосан ўгуз қабилалари яшаганлар. Уларнинг тиллари туркий бўлиб, ўз иттифокларига бир катор уруғ ва қabila вакилларини бирлаштирганлар.

Улар дастлаб Исиккўл бўйларида ва Сомонийлар Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган даврларда Хоразмнинг шимолий ва гарбий чегараларида, шунингдек, Сирдарёнинг қуйи хавзасида яшаганлар. IX–X асрларда ўгузлар Орол денгизидан Каспийга қадар “Ўгуз чўли” деб аталган ҳудудларда яшаганлар

[\[1\]](#)

Ўгузлар Ўрта Осиёга IX асрда кириб келганлар. Бу даврда улар Сирдарёнинг қуйи ва ўрта оқимларида, Устюртнинг шимолий Эмба ва Ёйик оралигида яшаганлар. Кейинчалик ўгуз номи бир катор ўгуз бўлмаган халқларга нисбатан таркаган. Айрим бошка қабилалар ўгузлар иттифоқига қирган бўлсалар-да, ўз тилларини ва ўзига хосликларини сақлаб қолганлар.

М. Кошгарийнинг маълумотида, айрим ўгуз қабилалари, масалан, қойлар ўзларининг махсус лисоний белгиларини сақлаб қолганлар.

Ўгузлар кўчманчи туркий қабилалар конфедерациясини ташкил этганлар, уларнинг қелиб қиқиши Олтой ва Жанубий Сибир билан боғлиқ [\[2\]](#). Ал-Марвазийнинг ёзишича, гузлар мусулмон мамлакатлар билан алоқа ўрнатганларидан сўнг уларнинг айримлари

исломни кабул килганлар ва улар туркмонлар деб аталганлар. Кейинчалик улар ва ислом динини кабул килмаганлар ўртасида уруш бошланган ва охир-окибат мусулмонлар устунликка эриша бошлаганлар, динсизларни сикиб чиқарганлар. Динсизлар Хоразмни тарк этиб, бажанаклар ерига бориб жойлашганлар. Туркмонлар эса жуда ислом мамлакатлари бўйлаб таркаб кетганлар ва улар ўзларининг ижобий хусусиятларини намоён этиб, бу худудларнинг жуда каттагина қисмида хукмдор ва султонларга айланганлар [3].

Ўгузларнинг катта қисми ҳозирги Туркменистон худудида яшовчи халқларни забт этиб, уларга ўзларининг туркий тилларини кабул килдирганлар ва улар бу этник катламда етакчи сиёсий ўринни эгаллаб, ўз генеалогияларини юкори мавкега олиб чиққанлар. Аммо туркманларни ўгузлар билан айнанлаштириш ҳам нотўғридир. Ҳозирча бунга фанда бирор бир исбот топилмаган. Ўгузларни туркман халқи этногенези шаклланиш жараёнидаги массагетлар, дахлар, парфияликлар, маргиёналиклар, эфталийлар, олонлар ва ослар билан бир катордаги муҳим бир элемент сифатида олиш мумкин. Шундай бўлса-да, уларнинг туркманларнинг этник шаклланишидаги ролини пасайтириб кўрсатиш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Ўгузлар 24 қабила номларининг 8 таси ҳозирги туркманлар қабилавий таркибида ва 10 таси туркманларнинг уруғ номларида сакланиб қолган [4]. Бу ерда миллионлаб туркий оилаларни Яқин ва Ўрта Шарқ томон етаклаган Салжукийлар даврининг ахамиятига тўғри баҳо бериш керак. Яқин ва Ўрта Шарққа миграция килган туркийлар ичида ўгуз-салжук элементлари доминант эди.

Ўгуз қабилалари ичида киниклар шубҳасиз катта ўрин эгаллаганлар. Хужжатларда шунингдек афшор (авшор), солур, бойундур, жабниларнинг ҳам катта таъсирли уруғлар эканлиги айтилади [5]. Ўгузларнинг ҳаммаси ҳам кўчманчи бўлмаганлар. Уларнинг каттагина қисми Сирдарё куйи ва ўрта оқимларидаги шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Манбаларда ўгузлар бир катор бошқа туркий уруғлар билан Янгикент, Жанд, Риботот, Ашнос, Корачук, Сигнок, Саброн, Ўзканд, Ясси, Сутканд, Карнок қаби шаҳарларда яшаганликлари айтилади [6].

Авфий ўзининг “Жомеъ ул-хикоят” асарида “ёзишича, ўгузларнинг бир қисмини гуз, бир қисмини айгурлар дерлар. Уларнинг бир қисми Хоразм ерларида яшайдилар. Уларнинг ўлкаларида ислом байроғи ўрнатилгач, мусулмон бўлганлар. Улар исломни жорий этдилар. Кейин буларга кофир аскарлари хужум килди. Уларни ўз ерларидан сиқиб чиқардилар, улар ислом шаҳарларига қараб юрдилар. Буларни ислом ўлкаларида турклар деб атадилар (туркон). Ислом ўлкаларида куч-қувват ва ҳокимиятга эришдилар. Чағри тегин хукмдор бўлганда исён кўтардилар. Аскарлари хукмдор бўлиб жаҳонни забт этдилар

[7]

М.Кошгарий факатгина ўғузларнинг майда уруғларини ҳам ёзган, чунки унинг замонида ўғузларнинг мавқеи анча кучли бўлган. Унинг ёзишича, ўғуз туркларнинг бир кабиласидир. Туркманлар уларга киради. Улар 22 уруғдирлар. Хар бир жамоанинг хайвон суратидаги алогиди тамгаси бор. Улар бир-бирларини шу тамгалар орқали танийдилар. Бу кабилалар киниклар, койиглар, боёндурлар, иполар, солгурлар, афшорлар, бегтидилар, бекдузлар, боётлар, ёзгирлар, аймурлар, корабулуклар, олқабулуклар, игдорлар, юдигерлар, тутиркалар, улаюндулуклар, тукарлар, бижанаклар, жуводдорлар, жабнилар, жаруклуклар [8]. Ўғузларнинг катта қисми XII асрда Хуросон ва Яқин Шарққа қараб кўчган бўлсалар-да, уларнинг кичик жамоалари аввалги маконларида яъни, Хоразм атрофлари ва ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудида қолганлар. Жумладан, ал-Масъудийнинг ёзишича, Ман кишлаг – ўғуз ўлкасидаги бир жой номи

[9]

Ўғузлар исломга қирганларидан кейин от гўшти тановул қилишни тўхтатганлар, бунга сабаб ханафий мазҳаби томонидан от гўшти макруҳ этилгани эди.

Ўғузларда исломдан аввалги дин одамлари қом (шомон) деб аталган ва аслида шомон сўзи тунгусча бўлиб, туркийларда деярли қўлланилмаган. Ибн Фазлон ўғузлар худони та

нгри

дейишларини хабар берган

[10]

. Шунингдек, ўғузларда худого нисбатан

Боёт

ва

Уган

сўзлари ҳам қўлланилган. Қомлар

ота

унвони билан аталганлар. Масалан: Қўркут ота, Занги ота қоби. У замонларда отани

қанг

деганлар. XIII асрга келиб эса

ота

ўрнига

қобо

қалимаси ҳам қўлланила бошлайди

[11]

. Туркий кабилаларнинг шомонларнинг илохий қуч соҳиби бўлиб, ноёб қобилиятларга эга эқанликларига ишонганлар ва уларнинг олдида катта бир қўркув ва ҳурмат ҳиссини туйганлар. XI асрга келиб ўғузларнинг Қора денгиз бўйларига кўчган кичик бир

кисмидан бошка хаммалари мусулмон эдилар.

Куйи Сайхун (Сирдарё) бўйларида IX асрда ўгузларнинг катта бир давлатлари бўлган ва кўшни давлатлар уларнинг кучидан хайикканлар. Аббосий халифаси Муътасимнинг Шаркий вилоятлар бўйича ноиби Абдуллох б. Тохир 838 йил ўгузларга карши урушга отлангани хам уларнинг ўша пайтдаги куч-кудратидан далолат беради [12]. Ўгузларнинг етакчилари йабгу деб аталган. Йабгуларнинг ноиблари кўл эркин деб аталганлар. Бу эски бир унвон хисобланган ва Гарбий Кўк Турк императорлиги даврида Исиккўлнинг гарбидаги Чуй ва Талас дарёлари орасида яшаган беш кабила шу унвонга эга бўлганлар. Ўгузларнинг фольклор жанрларида уларнинг аввалги ватанлари Исиккўл бўлганлиги хам айтилади.

Кўлэркиндан сўнгра субошилар турган (ўрда кўмондони, эски туркчада су ўрда, кўшин маъносида келган).

Йабгуларнинг човушлари (ёварлар, ташрифотчилар) ва бекчилари (хос кўрикчилари) бўлган. Уларнинг мухрдорлари туграк деб аталган [13].

536 йили Султон Санжарнинг кўшини ичида карлуклар (каргаллар) ва турк-гузлар деган туркларнинг уруглари бор эди. Гузлар хам иккига бўлинганлар, учўк ва бўзўк (бурук) [14]. Ўгуз-ябгу давлатида, шунингдек, тархон, йинол, йинонч каби унвонларга эга бўлган аслзодалар хам бўлган. Яна билга, улуг, кутлуг, алп каби унвонлар хам учрайди. Йабгуларнинг давлат мухрлари бир ёй ва уч ўқдан иборат эди. Аслида ёй 24 уругдан бўзўкларнинг, уч ўк эса учўкларнинг тимсоли бўлган [15].

Ўгузларнинг шимолий чегараларида кипчоклар яшаганлар. Бажаноклар эса кипчокларга кўшни бўлганлар. Шунингдек, кипчокларнинг шаркий, ўгузларнинг шимоли-шаркий томонида кимоклар яшаганлар. Фаргона ва Шошнинг ўзида хам, атроф минтакаларида хам туркий элатлар яшаганлар. Масалан, Шош ва Фаргона чегараларида карлуклар ва уларга иттифокдош бўлган чигил, ягмо, хазлаж, аргу, тухси ва бошкалар яшаганлар.

Корахоний Арслонхоннинг туркий гузлардан хам кўшини бўлган. Корахонийлар кўшини вақти-вақти билан Хуросонга талончилик юришлари килиб турардилар. Зикр этилган туркий гузлар икки тоифадан иборат эдилар. Улардан бири ачак бўлиб, уларнинг амирлари Туги ибн Додбек эди. Бошка кабила барок деб аталиб, амирлари Каргут ибн

Абд ал-Хамид эди [\[16\]](#) .

Ибн ал-Асирнинг маълумотида, 383 йили Шихоб ад-давла Хорун ибн Сулаймон Илок (Бугрохон ат-Туркий номи билан машхур бўлган) Бухоро хукмдорига айланди. Кошгар ва Болосогун ҳам Хитойга қадар унинг мулки эди [\[17\]](#) . Бугрохон Бухорони тарк этганда унинг қолдириб кетган қўшини маҳаллий аҳоли томонидан таланди.

Нух ибн Мансур Бухорони қўлга киритиб, унда жойлашиб олганидан сўнг, Бугрохон оғир касалга чалинди. Бу талончиликда маҳаллий аҳолига турк гузлар ёрдам бердилар

[\[18\]](#)

. Турк ўгузлар у билан бирлашиб, Бугрохоннинг жангчиларини кириб ташладилар ва мулкларини таладилар.

Бугрохон йўлда вафот этди. Бугрохон вафот этгач, унинг халқи ўз кўргонларига таркаб кетди. Бугрохон ҳудуддаги киши бўлиб, шундайлигача умрининг охиригача яшади.

Бугрохон вафот этгача Илигхон турк дунёсининг подшошига айланди

[\[19\]](#)

. Бу ерда Бухоро атрофларида ҳам турк гузлар яшаганликлари ҳақидаги маълумот диққатга сазовордир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўгузлар IX–XII асрларда таъсирли қабилалардан бири бўлганлар. Бу даврга келиб, ўгузлар сиёсий иттифоқи таркаб кетган бўлса-да, этнографик гуруҳлар тарзида мавжуд бўлганлар. Улар Ўрта Осиё, Хуросон ҳудудларида жамоалар тарзида яшаганлар ва бу ҳудуддаги халқларнинг этник шаклланишида катта ўрин тутганлар. Хоразм, Қорақалпоғистон ва Чимкент, қисман Тошкент вилояти ўзбекларининг этногенезида ўгузларнинг таъсири мавжуд.

Х.МАМАДАЛИЕВ

ЎзР ФА Тарих институти к.и.х.

- [1] Гундогдыев О. Огузы, туркмены и Россия. Исторический очерк. Ашхабад: Рух, 2001.
- [2] Дурдиев М. Туркмены. Ашгабат. Харп, 1991. С. 9.
- [3] Sharaf al-zaman Tahir al-Marvazi on China, The Turks and India. Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky. The Royal Asiatic Society. London. 1942. P. 29.
- [4] Дурдиев. М. Туркмены. С. 42–43.
- [5] Sümer F. Türk cümhüriyetlerini meydana getiren eller. İstanbul, 1997. S. 7.
- [6] Sümer F. Türk cümhüriyetlerini meydana getiren eller. İstanbul, 1997. S. 7.
- [7] Şeşen. R. İslam coğrafyacılara göre türkler ve türk ülkeleri. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 2001. S. 91–92.
- [8] Ўша китоб. 24-бет.
- [9] Ал-Масъудий. Муруж аз-захб. I. 387.
- [10] Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг

Харьков, 1956. С. 34.

[11] Sümer F. Türk cümhüriyetlerini meydana getiren eller. İstanbul, 1997. S. 12–13.

[12] Ўша жойда.

[13] Sümer F. Türk cümhüriyetlerini meydana getiren eller. İstanbul. 1997. S. 14.

[14] Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. Полный свод истории / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Булгакова П.Г. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введения и указатели Камолиддина Ш.С. Ташкент, Узбекистан, 2006. С . 242.

[15] Sümer F. Türk cümhüriyetlerini meydana getiren eller. İstanbul, 1997. S. 14.

[16] Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. Полный свод истории. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии Булгакова П.Г. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введения и указатели Камолиддина Ш.С. Ташкент, Узбекистан, 2006. С. 230–235.

[17] Ўша китоб. 155-бет.

[18] Ўша китоб. 157-бет.

[19] Материалы по истории тюркских народов Центральной Азии (Извлечения из источников). Ташкент, Фан, 2003. С. 135.

